

İLTERİŞ KAĞAN

(M. 681-692)

EMEL ESİN*

I — TÂRİHİ DURUM:

Kök-Türkler 545-80 arasında, kısa bir zamanda, İç Asya'yı baştan aşağı fethetmiş ve doğu Avrupa'ya taşan, bir büyük devlet kurmuşlardı.¹ Komşu memleketler ve bu arada, doğu komşuları, Çin'deki muhtelif sülâleler, endişe içinde, tedbir aramağa başladılar. Çin'in Sui hanedânı sarayında, 581 yılında, bir müşâvir, Kök-Türk devletinin bir zaafı olduğuna dikkati çekti.² Devletin başında, tek bir Kağan bulunmakla birlikte, muazzam sâhalara yayılmak neticesinde, idâri bakımdan, muhtelif çevreler, sülâle mensûpları arasında paylaşılmıştı. Bu durum, bölünmelere yol açabilirdi. Çinli müşâvir, şöyle diyordu: "Aralarında, geçimsizlik emâreleri belirmektedir. Heyecânlarını alevlendirebilir isek, birbirleri ile çatıyacıkları muhakkaktır".

"Heyecanların alevlendirilmesine", derhal, 582'de başlandı. Kök-Türk devletlerinin başındaki, makamı doğuda bulunan Kağan, yeni tahta çıkmıştı (Kök-Türk adlarının Çince şekilleri notta kaydedilip, metinde, Gumilev'in teklif ettiği Türkçe asıllar, tahmîn mâhiyetinden öteye gitmese bile, kolaylık olarak, tercih edilecektir). Adının ve unvanlarının Er-beg Şad İl Külüg Şad-Baga İşbara Kağan³ olduğu sanılan büyük Hakanın (580-87) alâmeti, altından bir kurt başı (totemik "Böri") şeklinde alemlenmiş bayrak idi.⁴ Çin

* Dr. Emel Esin, Orta Çağ İç Asya Türk Kültür ve Sanat Târîhi Uzmanı.

¹ L. N. GUMILEV, *Drevnie Turki*, Moskova 1967, s. 437-39'daki M. 545-80 yılları kronolojisine bakınız.

² E. CHAVANNES, *Documents sur les Turcs Occidentaux*, Petrograd 1903, s. 49 (not).

³ GUMILEV, hükümdar no 9. Çince ad ve târih: LIU MAU-TSAI, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1958, bkz. indeks. Şe-t'u Ör-fu şe I-li Kü-lü şe Mo-ho Şa-po-lüe Khagan.

⁴ Kaynaklar: E. ESİN, "Böri", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi, Bildiriler*, İstanbul, 1980.

fağfuru, bu bayrağın bir eşini, Batı Türkistan çevresinde makamı olan Kara Çurin Türk Baygu Tarduş⁵ Han'a da (ölümü 603) hediye etti.⁶ Böylece, Kök-Türk Sülâlesinin iki mensûbu rekabet içine sokulmuştu ve az sonra da çatışacaklardı.

Bölme siyâseti, kültür sâhasında da ilerledi. Akrabası ile savaşlar sırasında, Çin'in himâye ettiği Yañar (Yener)-Tölis-İl-birdi Kağan⁷ (ölümü, 608), Çin'e gönülden bağlanmıştı. Çin medeniyetine hayrân olup, Çinliler gibi yaşamak istiyordu. Kök-Türklerin, kışlak ile yayla arasındaki mevsim göçleri geleneğinden ayrılıp, sürekli olarak, Çin'in kuzey sınırında, surlar içinde bir şehirde, bir Çin köşkünde oturmakta idi. Ata binmeğe uygun Türk kıyâfetini bırakıp, Çin tarzında, (uzun entari) giymek arzusunda idi. Arka-arkaya iki Çin prensesi ile evlenmişti.

Çin dostu bu hükümdârın yerine, yaş sırası ile ve sülâlenin âdeti üzere, üçü de üveyi anneleri Çin'li prensesi "katun" (Hatun, baş kadın) olan üç oğlu geçmişti. Üç oğlun da babalarının tutumunu desteklemedikleri anlaşılmaktadır⁸ ve üçü de, Çin'e karşı harekete geçmişlerdi. Bunlardan sonuncusu, Çin'li prensesin kendisini kardeşine tercih edip desteklediği halde, bilhassa orduyu kuvvetlendiren ve Çin'e hücumla başlayan Bagatur Şad-Kat (Katı manâsına) İlhan⁹ idi. Futûhâtı, Çin başkenti yolundaki köprüye kadar erişmiş iken, Çin fağfurunun kendisine, eskiden vermiş olduğu sözü hatırlatması ile, zaferinin neticesini almaktan vaz geçmişti. Çinlilere göre, bu hükümdâr, bir Çin'li ve başka yabancı müşâvirlerin tesiri altında, yakınları ile ihtilâf hâline girdi. Halk da, sürekli savaşlar ve ağır vergilerden şikâyetçi idi. Şiddetli bir kış sonunda (627 yılında), Kök-Türklerin çok hayvanları ölmüş ve açlık baş göstermişti. Çin fağfuru, bu durumu, Kağan'ın günâhları sebebinden hükümdârlık kut'unu kaybettiği manâsına tefsir ediyordu: "Kök-Türklerin bereketi kesildi", demektedir. . . . Gök-yüzünde, beş güneş birden battı, üç ay birden gözüksü. Kök-Türk otlaklarını kızıl sis (kuraklık) bürüdü. Gök

⁵ GUMILEV, hükümdar no. 7.

⁶ CHAVANNES, s. 220-22.

⁷ GUMILEV, hükümdar no 8. Çince ad ve târih: LIU, indeks, Jan-kan T'u-li Khagan Ili-çen-t'ou-K'i-min/K'i-jen Khagan.

⁸ LIU, not 1097.

⁹ GUMILEV, hükümdar no 27. LIU, indeks, Mo-ho-fo şe To-pi şe Hsie-li Khagan ve s. 135-43, 192-98.

tanısından korkmayan Kagan, hayırlı işler yapamıyor”. Çinliler, Kağan’ı Kök-Türk geleneğinden uzaklaşıp, Çinlileşmek ile de suçluyor idiler. Fağfûr şunu da ilâve ediyordu: “Kağan, atalarının tapınağına kurban vermiyor. Onların âdeti, ölüleri yakmak iken, şimdi (Çinliler gibi) gömmekteler. ... Böylece, mabûdları ve rûhları tahkir ettiler. ... Bu günâhlardan dolayı, onlar yıkılacaklardır”.

Kök-Türkler ise, kitâbelerdeki ifâdeye göre, inkırâzım sebeplerini şöyle anlatıyorlardı:¹⁰ (metnin aslı nottadır) :

“Çin milleti sayısızca altın, gümüş, ipek, (kaftan kenarları ve dikişlerini süslemeğe) ipek şerid¹¹ verir. (Çinlilerin) sözü tatlı, hediyesi hoş imiş. ... Tatlı sözü, hoş hediyesi ile, kendilerinden uzak duran kavimleri kendilerine yaklaştırırlarmış. Ama, yaklaştıktan sonra, kötü bilgiyi (fesâdı) hatırlamağa başlarlar imiş. ... Onların tatlı sözüne, hoş hediyesine kanan nice Türk kavmi (böylece) öldü”. “(Türk) beğleri, kavmi düzensiz olduğu için, Çin kavmi de aldatıcı, kurnaz olduğu için, ... küçük kardeş ile büyük kardeşin arasını açtığı için, beğler ile kavim arasında nifâk olduğu için, devlet kurmuş Türk milletinin devleti yıkılmağa yüz tutmuş”.

Kavminin ve akrabasının desteğini kaybeden Kağan, 630’da Çin tarafından mağlûb edilip esir düştü. Yine de Kök-Türk devletinin müstakil hüviyetini tebâruz ettirmeğe gayret eden esir Kağan, Çin fağfûrunun kendisine tevcih etmek istediği ünvanları, mâlikâneleri, tâbi durumuna düşmemek için, kabûl etmiyordu.¹² Hattâ kendisine

¹⁰ N. ORKUN, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul 1936-41’den ve T. TEKİN, *A Grammar of Orkhon, Turkic* (The Hague 1968’den, Köl Tigin, Cenûb 5-7 Doğu 6 metninden: “Altun, kûmüş, işgüti, kutay, buñsız, ança birür. Sabı süçiğ, ağısı yımşak ermiş. ... Süçiğ sabın, yımşak ağın arap, ırak boduniğ ança yagutır ermiş. Yağuru kontukda kisre, añığ bilig anda öyür ermiş. ... Süçiğ sabına, yımşak ağısına arturıp öküş Türk bodun ölti”. “Beğleriğ, boduniğ tüzsiz üçün, Tabgaç bodun tebligın, kürlüğ üçün, armakçısın üçün, inili eçili künsürtükün üçün, begli, bodunluğ yoñsurtukın üçün, Türk bodun, illedik ilin içginü idmiş”.

¹¹ Metinde geçen kutay kelimesinin manası için, bkz. MAHMÛD KÂŞGARÎ, *A’-d-Dîvân-u Luğât’it-Türk*, B. Atalay bask., Ankara 1941-43, s.v.: “Kutay: *Kıfâf’uth-thavb va fırrâtihi*”. Yine bkz., G. CLAUSON, *A Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, “Kırğaglı kutay: *Selvages and borders of a gown*, elbisenin dikiş yerleri ve baskısında işlemeli şerid). Böylece, eserlerde, en eski devirden beri görüp ancak Selçuklu metinlerinden Arapça *ıtrâz* adını bildiğimiz, işlemeli şeridlerin türkçesi (CLAUSON’a göre çinceden alma) kutay olmaktadır. Kök-Türk heykelinde kutay: N. SER-OCAV, *Ertiny Turequua*, Ulan-Baatar 1970, res. 5.

¹² Bkz., yuk. not 9. Otağın tahta çıkma merâsimindeki manâsı: LIU, s. 8.

tahsis edilen saraya girmemiş ve saray kapısı önüne, Kök-Türk Kağanlarının tahta çıkış merâsiminde, devlet timsâli vechesini alan Kağan otağını kurdurmuştu. Kağan, yakınları ile birlikte, belki “sığıt” (matem) ve destan mâhiyetinde olabilen, “hazîn türküler” söylerken, ağlamakta idi ve az sonra 634’te öldü. Kağan’ın annesinin sağdıçısı ve onu büyüten bir bey ile bir diğeri, Kağan ölünce, intihâr etmişlerdi. Kağan mezarına âbideleri yapıldı. Devletin târihinde, yarım asır sürecek olan kesintiye, Kök-Türk kitâbeleri, şöyle anlatmaktadır:¹³

“Çin milletine, beylik erkek çocuğun kul oldu. . . . Hanımlık kız çocuğun câriye oldu. . . . Çin’deki Türk beyleri, Türk adını atıp, Çin Kağan’ına tâbi olmuş, elli yıl iş ve güç vermişti”.

Çin târihleri¹⁴ de, binlerce Kök-Türk beylerinin, âileleri ile Çin başkentine yerleştiklerini, saray hizmetinde ve sınır muhâfızlığında kullanıldıklarını kaydetmektedir. Kök-Türk boyları ise, kuzeyde, Ötüken iline, güneyde Çin sınırına kadar uzanan vatanlarından sürülerek, Çin seddinin içine, bugünkü şimâlî Çine yerleştirildiler. Çiftçi olacakları ve Çin halkı ile kaynaşacakları düşünülüyordu. Fakat, Kök-Türk halkı, kendi geleneğini unutmadı ve isyân hareketleri oldu. Kök-Türk halkının kendi devletine sadâkatı, Türkçe kitâbelerde de ifâde edilmişti:¹⁵

“Türk halkı böyle demiş: devleti olan millet idim. Devletim şimdi hani?”

İsyânların tekerrürü karşısında, Çin sarayı, Kök-Türkleri, yine sed dışına yollamağa karar verdi.¹⁶ Fakat bu sırada, eski Kök-Türk vatanına başka Türk boyları yerleşmiş ve bunlar Kök-Türlere karşı koymakta idi. Çin’in tayin ettiği Kağanı da Kök-Türkler kabûl etmedi. Kök-Türk kurtuluş savaşı, 679’da başladı. Kök-Türklerin seçtikleri bir kağan, karışıklıklar içinde, kendi adamlarınca öldürüldü. Bir ikinci seçilmiş kağanı ise, Çinliler yakalayıp, başkent in “Doğu çarşısında” idâm ettiler.

¹³ “Tabgaç bodunka beglik urı oğln kul boltı. . . . Esilik kız oğln küñ boltı. . . . Türk beğler Türk atın iti, Tabgaçğı beğler Tabgaç atın tutupan, Tabgaç Kaganka körmiş, elig yıl işi küçig birmiş”: ORKUN ve T. TEKİN, Køl Tigin, Doğu, 7-9.

¹⁴ LIU, s. 151-58.

¹⁵ “Türk kamağ bodun ança timiş: İllig bodun etim, ilim amtı kanı?”: ORKUN ve T. TEKİN’den, Køl Tigin, Doğu, 8-9.

¹⁶ Bkz., yuk. not 14.

İşte, Kök-Türk devletini yeniden derleyen manâsına, İltəriş Kağan unvanını alacak olan Kutlug Beg, bu sırada, 681'de, Kök-Türklerin başına geçti.¹⁷ Kutlug Beg, Kat İl-han'ın akrabâsından, Tudun unvanlı bir koldan iniyordu. Büyük babası İtmiş Beg¹⁸ ve babası Sıgun Beg,¹⁹ Çin seddinin en şimalî noktasında, Çince Yün-chung²⁰ denen eyâletin idârecilerinden idiler. Kutlug beg, 682 yılında, İltəriş Kağan unvânı ile Kök-Türklerin başına geçince, Türkçe kitâbelerinden, adının Çogay-kuzı olduğu bilinen dağdan Çin'e karşı, mücâdeleye başladı.²¹ Çince metinlerden belirdiğine göre, Türkçe kitâbede, Çogay-kuzı ile birlikte adı geçen Kara-kum ise, bir şehir idi.²² Bu münasebetle, Kök-Türklerin, o safhada, şehir hatayına alıştığına işaret edilir. Kök-Türkler, Çin Seddinin hemen dışında olan bu merkezden, Çin'e akın ediyorlardı. Çin'in şimalinde çok Kök-Türk bulunmakta ve bunlar da, İltəriş Kağan'a iltihâk etmekte idiler. Kök-Türk sülâlesi (Çince, muharref şekilde, A-şi-na) ile birlikte, Çince metinlerde, en yüksek Kök-Türk boyu olarak ismi geçen A-şi-te soyundan, Toñukuk adlı bey, İltəriş Kağan'a karşı savaşmak bahânesi ile, ona katılmış ve "Apa Tarkan" unvânı ile, ordu-başı olmuştu.²³ Kök-Türk "isyânı" denen kurtuluş savaşını cezalandırmak için yollanan Çin orduları, yenilmekte ve çok sayıda kayıp vermekte idiler. O sırada, Çin'i idâre etmekte olan ana imparatoriçe, hiddetini teskin çaresi olarak, İltəriş Kağan'a, Çince, tahkir manâsına gelen bir unvân verdiğini açıklamıştı. Ancak, Kök-Türklerin eski vatanlarını geri

¹⁷ LIU, 158, 212. Adın manâsı: Masao Mori "The T'u-chüeh concept of the sovereign", *Acta Asiatica*, sayı 41 Tokyo 1981, s. 50.

¹⁸ GUMILEV, s. 462. Çince: LIU, indeks, I-ti-mi-t'o-fu.

¹⁹ GUMILEV, s. 462. Çince: LIU, indeks, Hsie-kin.

²⁰ Bkz., A. HERRMANN, *An Historical Atlas of China*, Harvard 1935, harita 9, C-1.

²¹ Bkz., ORKUN ve T. TEKİN, indeks.

²² Kaynaklar: LIU, indeks, Hei-scha-tch'eng ve L. R. KIZLASOV, *Istoriya Turu v Srednie Veka*, Moskova 1969, s. 47. KIZLASOV, bu devirde, Kök-Türklerin şehir hayatına intibâk ettiğini ve bir Türk mimârının, Tibet tarafından davet edildiğini de kaydetmektedir. Çin'den korunmak için, yarı-göçebe hayâta geri dönmek mecbûriyetinde kaldıkları, çünkü bu şekilde, hücum karşısında, daha kolay ric'at imkânı olduğu anlaşılmaktadır: Bkz., LIU, s. 462.

²³ Bkz., Liu, indeks A-schi-tê Yüan-Tschen. Kök-Türk metinlerindeki Bilge Toñukuk olduğunu sananlar bulunduğunu, fakat bu görüşü kabul etmediğini ifâde etmektedir. Fakat, kabul edenler çokluktur: Mori, s. 48.

almaları, onların yerine sâhip çıkmış bulunan diğer boyların direnişine sebep olmuştu. Bunlar, Çin ile anlaşınca, iki düşman cebhe arasında kalan Kök-Türkler, eski vatanlarının şimâlî merkezi, “Çöl (Gobi) ötesine” (Ötüken iline) çekildiler.

Aynı devri, İlateriş Kağan’ın oğlu Bilge Kağan anarken, İlateriş Kağan’ın yanında, anası İl-Bilge Katun’u da hatırlamakta ve İlateriş Kağan’ın ölümünden sonra, Köl Tigin gibi bir alp yetişdiren bu anneyi, tanrıça Umay’a benzetmekteydi. İlateriş Kağan’ın “bilge” (hakim) müşâviri, Toñukuk da, aynı alp destanı safhalarını kendi kitâbesinde, yâdetmişti. Kök-Türkler, şöyle diyorlardı.:²⁴

“İlateriş Kağan kazanmasaydı devlet ve millet yok olacaktı.”
(Toñukuk, II, Şimâl 1)

“Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, (gök) tanrısı, babam İlateriş Kağan’ı, anam İl-Bilge Katun’ı tepeden tutup, yükseltmiş. Babam Kagan, onyediy er ile çıkmış. Dışarı yürüdüğü işidilince, şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için, babam Kağan’ın ordusu kurt gibi imiş. . . . Yediyüz er olup devletini kaybeden, kağanını kaybeden milleti, cârîye ve kul olan milleti, Türk töresini kaybetmiş milleti, (İlateriş Kağan), atalarım töresince düzenledi. . . . (İlateriş Kağan), kırkyedi yol sefer etti, yirmi savaşta savaştı, töreyi kazanıp (rûhu) uçuverdi” (Köl-Tigin, Doğu 11-16).

II — İLTERİŞ KAĞAN’IN MEZARI

İlateriş Kağan’ın mezar âbidesinin, bugünkü Moğolca adı ile, Şivet-ulaan denen külliye harâbesi olduğu, son zamanlarda tesbît

²⁴ “İlateriş Kagan kazanmasar, il yeme bodun yeme yok erteçi erti”. “Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañım İlateriş Kaganı, ögüm İl-bilge Katunı, Teñri, töpesinte tutup, yügerü kötürmiş erinç. Kañım Kagan yiti yegirmi erin taşıkmiş. Taşra yoriyur tiyin, kü eşidüp, balıkdaki tağıkmiş, tağıdaki inmiş, tirilip, yetmiş er bolmuş. Teñri küç birtük üçün kañım Kagan süsi böri-teg ermiş. . . . Yetiyüz er bolup, ilsiremiş, kagansıramış bodunug, künedmiş, kuladmış bodunug, Türk törüsin içginmiş bodunug, eçüm apam töresinçe, yaratmış. . . . Kırk artıku yiti yolu sülemiş, yeğirmi süñüş süñüşmiş. . . . Törüg kazanıp, uça barmış”: ORKUN ve T. TEKİN’den, Toñukuk, Şimâl 1, Doğu 4 ve Köl Tigin, Doğu, 11-16.

edildi.²⁵ Uslûb bakımından, Kök-Türk devrinden olup, Köl Tigin âbidesinden az daha eski görünen bu külliyedeki arslan heykellerinin sol ayağında, ikinci Kök-Türk sülâlesinin “tamga”sı (damga, tura)’ bulununca, âbidenin mâhiyeti anlaşıldı.²⁶ “Kotuz” (kuyruğunun ucundaki tüylerden tuğ ve hotoz yapılan, uzun tüylü, doğu Asya yabani boğası) piktogramı olarak tesbite çalıştığım bu “tamga” hakkında, önceki bir denemede tafsilât verildi.²⁷ Şivet-ulaan, Kök-Türk kitâbelerinde adı geçen, Orkun ve Selenge Irmakları arasındaki ilde bulunmaktadır (Harîta’ya bakınız). Külliye, bugünkü Moğolca adları ile, Hanın — göl ve Huni Irmaklarının birleştiği yerde, Hanın — göl yatağının şimâlidir. Balçık ve kum teresübbâtından müteşekkil, al renkte bir dağ silsilesinin gün-doğu yamaçlarında, kademeli sedler üzerinde yükselmektedir. Ancak temelleri kalan sedler ve tapınak, dört-köşe şekilde, 40 × 100 metrelik bir sâha üzerine inşâ edilmişti (res. 1 ve 2). Oniki kuleli sûrları ile, müstahkem bir kale görünüşünde idi. En üst sedde, tam dörtdöşe plânda (35 × 35 m) ve duvarları belki 5 m kadar yüksek olan tapınak bulunuyordu. Kalıntılardan belirdiğine göre, tapınağın duvarları, dolma taştan olup, balçık mahlûlu ile sıvalanmış ve yine, toprak-karışığı bir boya ile boyanmıştı. Tapınağın sedlerindeki hafriyâtın, mahallî al kayadan yontulmuş, dokuz tane insan heykeli, 4 adet, arka-ayakları üzerine oturmuş arslan ve yine 4 tane, yarı-uzanmış koç heykeli çıktı. Heykeller muhtelif yerlere taşınır iken, çoğunun başı kaybolmuş ve ancak fotoğrafleri kalmıştır. Kurbanlık geyikleri tasvir ettiği anlaşılan ve başka bir yazıda kuş ağızlı olmalarının, semâvî ve uhrevî hayât ile alâkası üzerinde durulmuş olan bir taş-kabartması da, bu-

²⁵ Kronolojik sıra ile, araştırmalar: G. J. RAMSTEDT - J. G. GRANÖ - P. AALTO, “Materialen zu den *alttürkischen* Inschriften der Mongolei”, *Journal de la Société Finno-ougrienne*, sayı 60, Helsinki 1958, ss. 77-90. P. AALTO, “G. J. Ramstedt’s Archaeologische Aufzeichnungen und Itinerarkarten aus der Mongolei, vom Jahre 1912”, *Journal de la Société Finno-ougrienne*, sayı 67, Helsinki 1966, s. 9-19. Ts. DORJSUREN, “Çto takee Şivet-ulaan?”, *Şinşlex Uxaan Teknik*, sayı 1 (47), Ulan-Baatar 1957, s. 46-48. S. G. KLYAŞTORNIY, “Epigrafiçeskie raboti Mongolii”, *Arxeologiçeskie Otkritiya*, 1977, Moskova 1978, s. 675-77. S. XARJAU-BAY, “Şiveet-Ulaam tzogtzolbor dursgalan”, *Tuuxiyn Sudlal*, 14/1-16, Ulan-Baatar 1979, s. 15-19. Haritamız, AALTO, HERMANN ve E. M. MURZAEV, *Mongol’skaya narodnaya respublika* Moskova, 1952 den alındı.

²⁶ Bu husûs için bkz., KLYAŞTORNIY (1978) (yuk. not 25’deki eser).

²⁷ E. ESİN, “Kotuz”, *Erdem*, sayı 1, Ocak 1985.

lunan eserler arasında idi ve halen kaybolmuştur (res. 13).²⁸ Taştan bir küp de kaydedilmişti (res. 3). Ramstedt, içinde Uygur Kağanından da bahsedilen bir de kitâbe parçacığı görmüştü.

Külliyenin sûrlarının gün yönüne açılan kapısı önünde, 5×7 m. genişlikte bir meydanda, volkanik kara kayadan, 1,5×9,4 ebadında bir dikili taş bulunuyordu (res. 4). Taşın üzerinde, gelişi-güzel sırada, ve sanki muhtelif eller tarafından imzâ mâhiyetinde yazılıp sonra taşta oyulmuş 60 kadar “tamga” gözükmektedir. Eski Türkçede “yoğ”²⁹ denen cenâze merâsimine katılan boy mümessillerinin “tamga”larını gösterdiği anlaşılan bu dikili taş, Kök-Türk târihi için değerli bir vesîka olmaktadır.

Âbide Kök-Türk devrinde, rûhun “ev-bark”ı³⁰ olarak görülen, hükümdâr soyu mensublarının mezar külliyelerinin bilinen şeklinde-dir. Bir diğer çalışmada belirtildiği üzere, Kök-Türklerin tapınak ve hükümdar makamı mefhûmu, doğu Asya’dan tevârüs edilmişdi.³¹ Dağa teşbih edilen sedler üstünde yükselen “teñrilik” (tapınak), yeryüzüne atfolunan plânda olup, dört-yöne hâkimiyeti ifâde ediyordu. Tapmak, bazan Türk otağı gibi kubbeli (res. 5)³², bazan da, Köl Tiğın âbidesinde (res. 6)³³ olduğu üzere, Çin tarzında, çatılı idi. İteriş Kagan’ın tapmağı, dört-köşe planda olduğundan, belki çatılı olarak düşünülebilir.

İnsan heykellerinin sekizi erkektir (res. 7, 8, 9), biri ise kadın (res. 10) sanılmaktadır. Erkekler, “sü eşi kezig”³⁴ denen (savaş arkadaşı ve nöbetçi) askeri birlik üyelerinden olsa gerek. Ellerindeki “kur” (madenî levhalar ile mertebe işâreti taşıyan askerî kemer)³⁵ ve silah-

²⁸ AALTO, res. 6. Bu mevzû için, bkz., E. ESİN, “Beñgü-taş”, *Studia Turcologica Memoriae Alexi Bombaci dicata*, Napoli 1982, s. 146, 158-60.

²⁹ Bkz., CLAUSON, s.v.

³⁰ Bu tabir için bkz., S. G. KLYAŞTORNIY, “Xram izvayaniye i stela v drevneturskix tekstax”, *Turkologičeskiy Sbornik*, 1974, Moskova, 1978, s. 246.

³¹ Kaynaklar: E. ESİN, “Tengrilik,” *Sanat Târîhi Yıllığı*, sayı 12, İstanbul 1983. E. ESİN, “Balık and Ordu”, *Central Asiatic Journal*, Sayı 27/3-4, Wiesbaden, 1983.

³² ORKUN, c. 3, s. 204. Motifin tefsiri: ESİN, “Tengrilik”, s. 41-42.

³³ Kaynaklar: ESİN, “Balık and Ordu”, lev. I/d ile verilmiştir.

³⁴ Res. 7 ve 8, RAMSTEDT-GRANÖ-AALTO’dan, res. 9 ve 10 ise XAR-JAUBAY’dan dır.

³⁵ Kaynaklar: E. ESİN, “Kur-kurşak” *Central Asiatic Journal*, sayı 24/3-4, Wiesbaden, 1980.

lar ile temsil edilen “eş”ler, birlikte ölüme kadar gitmeğe varabilen sadâkat andı içmişlerdi. Böyle kişilerin âbideleri, belki “bediz”leri (heykelleri),³⁶ yapılıp, ölen hükümdarın âbidesine konurdu (Kat İl-han’ın arkasından intihâr edenler gibi).³⁷ Ancak, intihâr vak’aları pek nâdir olarak kaydedilmektedir. Demek ki, intihâr etmeyen silâh arkadaşları ve maiyetin de heykelleri yapılmaktaydı (Düşman ruhlarını temsil eden balbal’lar birer kayadan ibâret kalıyordu). Türk mezar heykellerinin husûsiyetlerinden biri, göğüs hizâsında tutulan kadeh olmaktadır. Kadehin manâsı muhtelif tefsirlere yol açtı.³⁸ Oğuzlarda, ölen bir alp gömülürken, eline kadeh verilir. And merâsimi de, kadeh ile (ve kılıç ile) icrâ ediliyordu. Diğer taraftan, aynı Hanın -göl vâdisinde bulunan bir kitâbede, ölen kişiye, “kullarının” (maiyetinin) “aş tuttuğu (sunduğu)” ifâde edilmiş.³⁹ Başlarının resmi kalan heykeller, gerçekçi hattâ mubalağalı birer⁴⁰ “körk” (portre) uslûbundadır (res. 7, 8).

Koç heykellerinin (res. 11), geyik tasvirleri gibi (res. 13), kurban merâsimi hâtıraları olduğu, önceki bir yazıda ifâde edilmişti.⁴¹ İlateriş Kagan’ın mezarındaki koç heykelleri de, insan heykellerinde görülen gerçekçi tarzdadır.

Arslanların ise (res. 12) daha hayâlî vechede olması tabii idi. Çünkü Kök-Türklerin yaşadığı şimâlî Asya’da, arslan yokdu. Kök-Türk ve umûmiyetle Türk hükümdârlarının arslan ongunu, tahmîne göre, Taspar Kagan’ın (572-31) Burkan dîni ile birlikte, Burkan’ın bu unvânım alması ile başlamıştı.⁴² İlateriş Kağan’ın mezarındaki, sülâlenin “tamga” sım taşıdıkları kaydedilen arslan heykelleri, Sind-Hind uslûbunda gözükmekte ve köpeğe benzeyen (Fo), Çin tarzındaki arslan ikonografisinden ayrı tarzdadır.⁴³ Kök-Türkler, Sind-Hind yönündeki

³⁶ CLAUSON, s.v.

³⁷ Bkz., yuk. not 12.

³⁸ Kaynaklar: E. ESİN, *Türk Kosmolojisi*, İstanbul 1979, s. 61-71.

³⁹ KLYAŞTORNIY, “Xram...”, 251.

⁴⁰ CLAUSON, s.v.

⁴¹ Kaynaklar: E. ESİN, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 94-95, 100-102.

⁴² Kaynaklar: ESİN, *İslâmiyetten önceki...*, s. 93.

⁴³ Prototipler için, bkz., B. ROWLAND, *The Art and Architecture of India*, USA, 1959, lev. 9 (Sarnath arslanı).

futûhâttan sonra arslanları, sürü hâlinde düşman üzerine saldırtmağı öğrenmişlerdi. ⁴⁴

İlteriş Kağan'ın mezar âbidesinde yapılabilecek kazılardan, daha başka eserler, hattâ belki, Köl Tigin külliyesinde olduğu gibi, Kagan ve Katun'un yanî İl-bilge Katun'un da heykeli çıkabilir. Biz Kendi târihimizin bu âbidelerini ancak uzaktan seyredabilen biz Türklere, neşriyâtı yakından takibetmek düşmektedir.

⁴⁴ Bkz., yuk. not. 42.